

Kollégisták mentálhigiénés gondozása

A mentálhigiénés feladatkörök, lehetőségek és szerepek kollégiumonként rendkívül változatos képet mutatnak. A gyakorlati munka továbbfejlesztésének szempontjából a témával kapcsolatos előadások, képzések és a szakma területén dolgozó kollégákkal való véleménycserék tanulságos és szükséges feltételeként alakítják e szakterület további helyzetét.

A kollégiumban folyó mentális gondozásban az intézmény minden dolgozója és lakója egyaránt részt vesz. A felnőttek és a tanulók kölcsönös egymásra hatásának termékeként alakul egy intézmény arculata, légköre. Az egyes szereplehetőségek formáinak kialakulásáért formálisan a kollégium vezetősége, informálisan az élet gondoskodik.

Az igények és lehetőségek a rendelkezésre álló pénzügyi határok keskeny mozgásterébe kényszerülnek. A legális szerepek betöltése egy-egy státuszhoz kötött, ismert feladatkört betöltő foglalkozás képviselőjeként jelenik meg. Ilyen például a kollégiumban dolgozó pszichológus, gyógypedagógus, szociálpedagógus stb. Az általam illegálisnak nevezett, nem közvetlenül mentális gondozásra rendszeresített státuszok például a technikai, gazdasági, konyhai dolgozók, takarítók és a portás. Az ő indirekt szerepüket a mentális gondozásban nem szabad lebecsülni. Az intézményen belül a mentális gondozás háttérszereplői ők, akiknek személyes hatása minden tanulót érint. Akik kollégiumban dolgoznak, e sorokat olvasva, szemük előtt már látják Erzsébet nénit, a portást, akinek fülkéjébe esténként több tanuló is behúzódik, és meghitt beszélgetés alakul ki az aznapi élményekről. Sokszor olyan bizalmas, meghitt történeteket közölnek a tanulók ezekkel a személyekkel, amelyek még a nevelőkhöz és a mentálhigiénés szakemberekhez sem jutnak el. A konyhas néni egy ebéd és vacsora alatt nemcsak az étel kiadásával foglalkoznak, hanem sokszor bekapcsolódnak a tanulók egy-egy étkezés alatti meghitt, oldódott beszélgetéseibe is. A kollégiumi munkát segítők számára ugyan nincs mentálhigiénés képzési kötelezettség, mégis a legtöbb helyen sok esetben megfigyelhető, hogy ezeket a munkahelyeket olyan személyek töltik be, akik munkájuk elvégzése mellett szívesen foglalkoznak a tanulók nevelésével is. Nem mindegy tehát, hogy az informális mentális segítők mikor és milyen formában kapnak szerepet a tanulók életében. A kollégium családpótló szerepénél fogva az ő jelenlétüknek így kettős feladata van. Mentálhigiénés képzésükről jelenleg nem beszélünk, azonban a tanárok önkéntelenül is e folyamat szabályzóivá, illetve példaképeivé válnak.

A fent vázolt gondolatmenet az egyén és környezete kölcsönös viszonyának dinamikájában értelmezhető. A környezetpszichológia alapelveinek figyelembevétele és alkalmazása a tanulók magatartásában változásokat eredményez. A tanulók mikro- és makrokörnyezetének elemzésén keresztül iskolai, kollégiumi, szabadidős (családi) környezetük eseményeit vizsgálva lehetővé válik a tanulók teljes kommunikációs hálójának megismerése, a résztvevők közti viszony és a tanulókat frusztráló tényezők feltárása.

A mentálhigiénés gondozás megjelenik tehát a konkrét szervezet szintjén, ami az építészeti, téri elhelyezkedés, a tárgyak jellemzőit és a kommunikációt szabályozó kollégiumi rendtartás vonatkozásait tartalmazza. A fizikai környezet változtatásával jelentős hatást lehet gyakorolni a tanulók viselkedésére. Az esztétikai érzék fejlesztésére kiváló lehetőség a közösségi terek, szobák dekorációja, amelyet a tanulók tanári irányítással saját maguk rendszeresen alakítanak ki.

A mentálhigiénés gondozás megjelenik a személyzet interakciójának szintjén is, amely a tanárok és egyéb munkatársak közti interakciót, társas, hatalmi, baráti struktúrát jelenti.

Az ökológiai rendszeren egyrészt a szociális kapcsolatok hálóját, másrészt a fizikai környezetet értjük. A szociális kapcsolatok a tanuló környezetében élő szignifikáns személyekkel kialakult viszonyt jelentik. A tanulók humán ökológiai rendszerét a következő egységek képezhetik: a család, a rokonok, a közvetlen lakókörnyezet, a szomszédok, az iskola, az iskolai osztályok, az iskolán kívüli klubok, a kollégium és a kollégiumi csoportközösség. Ezen belüli szignifikáns személyek: szülők, testvérek, nagyszülők, más rokonságban álló személyek, iskolán kívüli és iskolán belüli barátok, az osztálytársak, a tanárok, az iskolán kívüli klubtagok, klubvezetők, kollégiumi tanárok és alkalmazottak, orvos, pszichológus, szociális gondozó (Apter,1982; Mearig, 1982).

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a tanulók egy ilyen kiterjedt ökológiai rendszer részét képezik, és e nélkül nem érhető meg tevékenységük sem. A kollégium általános mentálhigiénés célja nem az, hogy az egyes tanulók viselkedését változtassa meg, hanem hogy a rendszert olyan funkcionálásra készítsük, amely elősegíti tagjainak jólétét. Minden ökológiai rendszernek másfajta normája és elvárása van a magatartásra vonatkozóan. Gyakran okoz problémát az a helyzet, hogy a különböző környezetben lévő szignifikáns személyek elvárásai eltérőek egymástól, továbbá ugyanaz a viselkedés az egyik környezetben funkcionális lehet, míg egy másik környezetben diszfunkcionális.

Egy kollégium ökológiai szerkezetének felméréséhez Keat (1979) által javasolt szempontrendszerét is használhatjuk. A szerző a következő kategóriákat alkalmazza a környezet feltérképezéséhez:

1. Viselkedési környezet: jutalmazások, büntetések fajtái.
2. Emocionális környezet: például a tanulókat arra biztatják, hogy fejezzék ki pozitív érzéseiket.
3. Szenzoros környezet: megvilágítás, zajforrások, berendezés, díszítések.
4. Fantáziára ható környezet: a tanulók kreatív tevékenységekre való ösztönzése.
5. Kognitív környezet: érthető közlések, tanulás támogatása.
6. Interperszonális környezet: a csoporthoz tartozás érzésének támogatása.
7. Szomatikus környezet: SNI tanulók, akik a tanulást hátráltató egészségügyi problémával küzdenek.

A példák alapján láthatjuk, hogy milyen sokszempontúan történhet a kollégiumban érvényesülő hatások figyelembevétele. Az ökológiai modell jelentős támogatást ad a szakemberek és a tanárok szemléletének tágításához, megváltoztatásához azzal, hogy a pszichológiai jelenségeket az egyén és az őt körülvevő ökológiai rendszer kölcsönhatásában vizsgálja.

A konzultációs tevékenység

A konzultációs tevékenység elsősorban az ökológiai elméletre támaszkodik (Lewin, 1972; Apter, 1982; Gutkin-Curtis, 1982; Keat, 1974).

Az ökológiai megközelítés az egyén viselkedését mindig egy társas vagy fizikai környezet által meghatározott rendszer részeként vizsgálja. Az egyén viselkedése akkor

illeszkedik megfelelően a rendszerhez, ha az egyéni célok és a rendszer céljai egybeesnek. Ha ezek eltérnek, akkor ütközés áll fenn, és a társas rendszer tagjai deviánsnak tekinthetők az egyént sajátos céljai miatt. Mivel az egyén egyszerre több humán ökológiai rendszer tagja (pl. egy tanuló tagja a családnak, az osztálynak, tagja lehet egy iskolán kívüli klubnak stb.), e csoportokkal, egyénekkal szembeni elvárásai eltérőek lehetnek. Az ellentét nemcsak az egyén és a rendszer között állhat fenn, hanem a különböző rendszerek között is. A különböző rendszerekben létező elvárások relativitásának problémája veti fel azt a kérdést is, hogy amikor „baj van” a tanuló viselkedésével, akkor melyik rendszer elvárásának tulajdonítsunk elsőbbséget. Arra is gondolnunk kell, hogy a „problémás” jelzővel a tanuló magatartását illetjük ugyan, azonban lehet, hogy a rendszer működésével van probléma, tehát a beavatkozás tárgya maga a rendszer lesz. Ezen elmélet szerint az egyén problematikus viselkedése származhat:

1. a belső diszpozícióból,
2. a helytelen tanulási tapasztalatok beépüléséből,
3. az elégtelenül funkcionáló rendszerek hatásából.

Az ökológiai szemléletben benne rejlik az a lehetőség, hogy az ilyen szemléletmód szerint dolgozó szakember felkutassa a rendszernek azokat az erőit, amelyek életképesek és mozgósíthatóak a működés fokozására.

Az ökológiai szemléletbe illeszkedik a megelőzésre tett erőfeszítés is. Caplan, Grünebaum és Keat (1974) három típusú prevenciót különböztet meg.

Az elsődleges prevenció célja, hogy csökkenjen a teljesítménybeli és a magatartási zavarok előfordulásának gyakorisága. Ezt a kollégiumban úgy tudjuk elérni, hogy a tanulókat olyan önálló tanulási, önismereti és társas készségekre tanítjuk, amelyek felkészítik őket arra, hogy a különböző stresszhelyzetekkel szemben hatékonyabban védekezzenek, másrészt a tanároknak olyan jellegű képzést és konzultációt kell biztosítani, amely azt a célt szolgálja, hogy a tanulókkal való foglalkozás terén új, hatékonyabb készségekre tegyenek szert.

A másodlagos prevenció a teljesítménybeli és magatartásbeli problémák korai azonosítására helyezi a hangsúlyt, valamint a hatékony korrektív beavatkozásra. Ennek célja tehát az, hogy a problémás viselkedés fennállásának időtartama minél rövidebb legyen.

A harmadik prevenció célja a tartósan fennálló teljesítmény- és magatartásbeli problémák után visszamaradó károsodások csökkentése. Ide tartozik például a különböző klubok szervezése és az olyan kollégiumon kívüli közösségek segítségének igénybevétele, melyek fel tudják vállalni az illető tanuló részleges foglalkoztatását, támogatását.

A prevenció elvének meghirdetése a mentálhigiénés szemléletmódban gyökerezik, amely a csupán természettudományos orientációjú orvosi-biológiai modell meghaladását jelenti

(Gutkin-Curtis, 1982; Reinert, 1976). Ugyanakkor ez a szemlélet a rendszerek vonatkozásában azt sugallja, hogy az olyan pedagógiai intézmény fogadja legnagyobb várakozással a mentálhigiénés szakembert, amelyben a rendszer működési hibái a leginkább szembetűnők. Az ilyen következtetés azonban kétes értékű, mert nem számol azzal, hogy az intézmények tagjai valamilyen fejlődési perspektíva felvázolása nélkül nem szívesen fogadják, ha rosszul funkcionálnak tekintik őket, s a kívülről jött szakemberrel szemben igen nagy ellenállást tanúsítanak (Brendtro, Mitchell, 1983).

Összefoglalva tehát az ökológiai szemlélet legalább három szempontból támogatja a konzultációs tevékenység szükségességét.

1. Felhívja a figyelmet az interperszonális konfliktusok fontosságára az intrapszichikus konfliktusokkal szemben.
2. A fejlődési akadályok megelőzését hangsúlyozza, vagyis a prevenciót helyezi előtérbe a gyógyítással szemben.
3. Azt a nézetet hirdeti, hogy az egyén funkcionálási szintjét meghatározza annak a társas rendszernek a működési szintje, amelyhez az egyén tartozik, ezért nemcsak az egyénnel, hanem a társas környezettel is szükséges foglalkozni.

A prevenció fontossága a kollégiumban is nagy hangsúlyt kap, és ennek egyik lehetséges eszköze a megfelelő szabadidőprogramok kialakítása.

Kapcsolat a tanulóval

Általában helyes, ha a nevelőtanár egyedi, érzelmetli, pozitív viszony kialakítására törekszik a tanulóval, és ezt a viszonyt az oktatási és nevelési célok elérésére használja fel. A kapcsolat keretében az odafordulás, elismerés, dicséret nagy jutalomértékkel bír, ennek finom, árnyalt megvonása, főleg ha nem verbális eszközökkel fejezhető ki, büntető jellegű. Ezekkel a tevékenységek szabályozhatóvá, a tanulók motiválhatóvá válnak. Külön feladatokat lehet adni, sok kihasználatlan lehetőség van a képességek szelektív fejlesztésében is. Még fontosabb az a nevelési lehetőség, amely a pozitív kapcsolatban rejlik. A kapcsolat ilyenkor viselkedési teljesítményekre is motivál. A kollégiumban dolgozó nevelőtanár a tanuló fejlődését többnyire négy-öt évig is aktív figyelemmel kíséri, sokat tehet azért, hogy a kapcsolat változásait maga is elősegítse. A kapcsolat erejével sok egyéni viselkedési rendellenességet meg lehet változtatni. A tanulók komolyabb fokú éretlensége, hipermotilitása, tüneti megnyilvánulásainak sokféle formája jól befolyásolható, ha a nevelőtanár megfelelő empátiára, kommunikációra képes, ha tudja használni a kapcsolat erőit, és ha ad némi lehetőséget a tanulóval lazább foglalkozásra. Gyakran a nevelőtanárok által nyújtott segítség is elegendő ahhoz, hogy a tanuló maga túlfejlődjön egy-egy életszakaszának megakadásait, tüneteit. Vannak azonban feltűnő, zavaróbb magatartásproblémák, ahol a nevelőtanár eszköztára már nem tud segítséget nyújtani. Ilyen esetekben a tanulókat nevelési tanácsadóba vagy pszichológushoz kell irányítani. A serdülőkorban viselkedészavarok száma nagy, ezeknek egy része a felnőttkorban is problémákat fog okozni, éppen ezért fontos korai felismerésük és befolyásolásuk.

A kollégiumi pedagógiai helyzetekben sok kihasználatlan lehetőség rejlik. A tanulók szempontjából a nevelőtanár van kulcspozícióban. Csoportjában ő szervezi a tanulmányi,

korrepetálási, fejlesztési, csoportszintű feladatokat. Éppen ezért elengedhetetlen, hogy a nevelőtanárok és segítő foglalkozású dolgozók kölcsönösen ismerjék és segítsék egymás munkáját. A kollégiumban elérhető szakember pedig segíthetné a nevelőtanárokat, illetve szupervízióval láthatná el őket.

A kollégium, bár számos oktatási feladatot is ellát, hangsúlyosan nevelési intézmény, így a kollégiumban, a tanítás és korrepetálás mellett, a nevelés rendkívül fontos szerepet kap. A kollégiumban dolgozó nevelőtanár sok szempontból jó néhány fiatal számára szülőpótló funkcióval is bír, így munkájában a fiatalok számára nyújtott biztonságos érzelmi kapcsolat, elérhető megkapaszkodási felület. A nevelőtanár szocializációs modellként is jelen van a diákok életében, és mint ilyen, erőteljes életmódformáló hatással is lehet rájuk. Szocializációs modellként állandó kihívásoknak kell megfelelnie. Saját személyiségét, legfontosabb munkaeszközét állandóan formálnia és fejlesztenie kell. Felmerülhet ezek után a kérdés, hogyan segítse elő a nevelő a szükséges pozitív változásokat személyiségfejlődésén, önmagán?

A mindennapi pedagógiai tapasztalatokból ismerjük, hogy a nevelőtanárok nagyon kevés időt töltenek el nevelési problémáik átgondolásával, nem munkálnak ki stratégiákat, nem próbálják megérteni mások álláspontját, és különösen nem vonják bele saját magukat a problémák oki elemzésébe. Ha valaki érzékennyé válik a pszichológiai összefüggések iránt, egyszerűen ennek a mindenütt hozzáférhető lehetőségnek, a töprengésnek, a gondolkodásnak a segítségével is sokat elérhet, önmagában is sokat változhat.

Ugyancsak kevésbé kihasznált lehetőség az őszinte, konzultatív, problémaértelmező beszélgetés a nevelőtanárok között. Nem szívesen beszélnek a gondokról egymással, nem szívesen engednek bepillantást gyengéikbe, problémáikba. A továbbiakban néhány útmutató, tanács, ajánlás olvasható ennek a problémának a kezelésére.

- A Bálint-csoportokban például mindennapi problémás eseteket beszélnek meg abból a célból, hogy valamennyire jobban megértsék a lélektani tényezőket, a tanár személyiségének, viselkedésének szerepét egy-egy adott nevelési helyzetben.
- Hatékonyak lehetnek a kommunikációs érzékenységet fokozó csoportgyakorlatok. Legjobban az úgynevezett érzékenységi tréning (sensitivity training) módszere vált be. Ennek lényege a verbális és nem verbális kommunikációról adott visszajelzés.
- Jók az empátiafejlesztő csoportgyakorlatok.
- Különböző nem verbális kommunikációs csoportmódszerek is vannak (gesztus, pantomim, mozgásexpressziós csoportok).
- Sajátos, gyors személyiség változtatásra, például megkövesedett viselkedés- vagy kommunikációs rutin áttörésére szolgálnak az úgynevezett "encounter" csoportok. Ezekben a csoportokban újszerű módon kommunikálnak és viszonyulnak egymáshoz a tagok, új lélektani feladathelyzetek elé kerülnek, szinte újszerű módon „találkoznak” egymással és önmagukkal.
- Pszichodráma-csoport, amelyben bizonyos interperszonális helyzetek színdarabszerűen megjeleníthetők.
- A szabadinterakciós kiscsoportban csak beszélgetés folyik, és a beszélgetés folyamán kerülnek felszínre és oldódnak meg a kommunikációs zavarok, pszichológiai problémák.

A következő csoportmódszerek többsége a pedagógusok nevelői személyiségének pszichológiai eszközökkel való gazdagítását szolgálja. A felsorolásban három módszeregység irányul célzottan a gyermeki személyiség fejlesztésére. A módszerek a kapcsolati és kölcsönhatási erők személyiségformáló hatalmát és nevelő erejét közvetítik a tanárok felé. Ez a pedagógusi személyiség hivatás-(eszköz)- készletének gyarapításában, az általa teremtett nevelői légkörben tud kiteljesedni.

- Pedagógiai mentálhigiénés konzultáció: a pedagógusok által végzett nevelői és támogató-szupportív pszichológiai munka hatékonyságának, valamint a team-munkának az elősegítése;
- Pedagógiai önszorgító csoport: a pályamegterhelések, munkagondok, stressznyomás, kiegész veszélye stb. elleni védekezésre, valamint a pályakezdéssel járó beilleszkedési „pánik” leküzdésére;
- Személyiségfejlesztő beszélgetés (fejlesztő interjú): a nevelői személyiség és attitűdök kedvező, a gyermek kibontakozását elősegítő módosítására szolgál;
- Empátia- és kommunikációfejlesztő tréning (Rogers-csoport): a pedagógus „személyiségesezköze” fejlesztésére az empátiás, hiteles, hatékony és a gyermeket elfogadó pedagógusi attitűd- és magatartás tréningje: a kapcsolati hatótényezők megismerésére és tudatos felhasználására szolgál.
- Relaxációs csoporttréning: a kollégium egésze számára, a tanárok és a tanulók egészségvédelmének szolgálatára alkalmas;
- Szociális készségfejlesztő program: a tanulók speciális képességfejlesztésére alkalmazható csoportos folyamatban;
- Személyiségfejlesztő gyakorlatok: a tanulók sokoldalú, a képesség, kreativitás, érzelmi, empátia, önkép, önismeret, pályaorientáció fejlesztésének játékos technikái a nevelés „kiegyensúlyozása” végett a személyiség harmonikus kibontakozásának elősegítésére.

A pszichológusok más módon is segíthetnek a nevelőtanári személyiségfejlődés folyamatában. Lehetséges egyéni foglalkozás az egyéni pszichoterápia valamely módszeréhez hasonló módon, és létezik úgynevezett intézményi konzultáció, amelynek során egész tantestületek pszichológiai problémáit beszélnek meg, tárják fel óvatos módon. A munkaszervezet, a szervezeten belüli formális és közvetlen emberi kapcsolatok erőit igyekeznek felszabadítani és felhasználni arra, hogy a tantestület közegében a fejlődés az egyéneknél is felgyorsuljon. A nevelőtanárok különböző élményeik, olvasmányaik során is kaphatnak motivációt az önismeretre, önfejlesztésre. Ez lehet szépirodalom vagy egy-egy irányzat alaposabb ismerete.

A kollégiumi tanulókkal folytatott munka

A kollégiumi mentálhigiéné célja: minél több tanuló számára lehetővé tenni az optimális intellektuális és érzelmi fejlődést, a testi-lelki és szociális kibontakozást, fenntartani egy olyan teherbíró, küzdőképes személyiséget, amely alkalmassá teszi a tanulót iskolai és társadalmi feladatainak maradéktalan teljesítésére, miközben belső harmóniában, önmagával és környezetével egyensúlyban él. A mentálhigiénés módszerek alkalmazása

egyre nagyobb teret nyer a kollégiumi pedagógiai munkában. Gondoljunk csak az alapprogramban megjelenő kötelező foglalkozások közül az énkép, önismeret, pályaorientáció vagy az újonnan megjelent műveltségterület, a testi-lelki egészségünk adta foglalkozások lehetőségeire.

A kollégiumban dolgozó mentálhigiénés szakemberek a kollégistákkal egyénileg és csoportosan is foglalkoznak. A foglalkozások témái a kollégisták legfontosabb énkép alakító tényezőihez, a kollégiumi léthez, a serdülőkorhoz, a sajátos nevelési igényhez kapcsolhatók. Az egyes szakemberek munkaterületének bemutatására jelenleg nem térnek ki. Ezt a területet számos egyéb előadás és publikáció során már megismerhettük, és a jövőben még a területen dolgozó kollégáktól folyamatosan fogunk informálódni.

A következőkben szeretném bemutatni a kollégisták személyiségfejlődése szempontjából lehetséges környezeti ráhatások néhány lehetőségét. A kollégiumi fiatalok a személyiségfejlődésnek abban az időszakában vannak, amikor a legfontosabb lélektani feladat a szülőktől való leválás, az identitás megszerzése, a bizonyos fokú én-integráció és az önállóság kialakítása. A pszichikus érést elsősorban a serdülő körülményei, a közösségeknek, amelyekben él, vele szemben támasztott követelményei befolyásolják. Éppen ezért vannak óriási lehetőségei a kollégiumi nevelésnek ebben az időszakban a serdülők egészséges személyiségfejlődésének elősegítésében, valamint a felkészítő munkában, amely a fiatalokat bevezeti a felnőttek és a munka világába is.

A kollégiumi pozitív pedagógiai munka hatására a tanulóknak lehetőséget kell kapniuk a világ iránti érdeklődésük kielégítésére, döntési szabadságra, élményekre, amelyek megnövekedett vitális energiáiknak, érzelmi és értelmi szükségleteiknek megfelelnek.

A tanulók ugyanis élményeken keresztül eresztenek gyökeret a társadalomban, élményeik közvetítésével sajátítják el a társadalom normáit, érzik magukénak céljait.

A kollégiumban végzett komplex mentális gondozó-nevelő munka során a tanulóknak rá kell lépniük arra az útra, amely az önállóan gondolkodó, gazdag érzélemvilágú, szilárd jellemű felnőtt személyiség formálódásához vezet, ugyanakkor meg kell tanulniuk a társadalmilag meghatározott szabályok elfogadását, az elvárásokhoz, szokásokhoz való alkalmazkodást.

Irodalom

- Apter, S. J. (1982). *Troubled children/ Trobled systems*. Pergamon Press, Inc; New York.
- Aronson (1986). *A társas lény*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bagdy E. Telkes J. (1988). *Személyiségfejlesztő módszerek az iskolában*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bagdy, E. (1983). *A fejlődést elősegítő pozitív mentálhigiénés környezet jelentősége és kialakítása az iskolában*. Egészségnevelési Intézet kiadványa (kézirat) Budapest.
- Berne, E. (1984). *Emberi játszmák*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Brento, L. K., Mitchell, M.L. (1983). *The organisational ethos: from tension to teamwork*. In: *Re-educating troubled youth* (eds. Brento, L. K., Ness, a.E.) Aldine Publishing Company New York, 94-126.
- Buda, B. (1974). *A szexualitás modern elmélete*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Caplan, G. (1974). *Support systems and community mental health*. Behavior Publications New York.

- Erikson, E. (1969). Identifikáció és identitás, In: Ifjúságszociológia. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Forgács, J. (1993). A társas érintkezés pszichológiája. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Gerevics, J. (szerk.) (1989). Közösségi mentálhigiéné. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Gordon, T. (1990). T. E. T. A tanári hatékonyság fejlesztése. Gondolat kiadó, Budapest.
- Gutkin, T. B.-Curtis, M. J.,(1982). School-based consultation: theory and techniques. In: The handbook of school psychology (eds. Reynolds, C. R.-Gitkin, John Wileyand Sons, New York, 796-828.
- Keat, D. B.(1979). Multi modal therapy with children. Pergamon Press, New York.
- Keat, D. B. (1974). Fundamentals of child counseling. Houghton Mifflin, Boston.
- Knoepfel, H. K. (1980). Einführung in die Balint-Gruppen-arbeit. G. Fischer Verlag Stuttgart.
- Lewin, K. (1972). A mezőelmélet a társadalomtudományban. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Mearing, J. S. (1982). Integration of school and community service of children with needs. In: The handbook of school psychology (eds.) Reynolds, C. R.-Gutkin, T. B.) John Wile and Sons, New York, 748-773.
- Mérei, F. (1996). Közösségek rejtett hálózata. Osiris.
- Pataki, F. (1980). Csoportlélektan. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Porkolábné, B. K. (szerk.) (1988). Iskolapszichológia. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Reinert, H. R. (1976). Children in conflict. The C. V. Moshby Company, Saint Louis.
- Rudas, J. (1990). Delfi örökösei. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Rudas, J. (szerk.) (1984). Önismereti csoportok. Tömegkommunikációs Kutatóközpont Budapest.